

В. Ф. Верстюк

*МАХНОВЩИНА: СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ
НА УКРАЇНІ. 1918—1921.*

К. : Наук. думка.— 1991.— 366 с.

Махновщина увійшла в історію як могутній повстанський рух, що став спробою соціального протесту широких верств українського селянства. За своїм масштабом і колом проблем, які цей рух прагнув вирішувати, його без перебільшення можна порівнювати з селянськими та гайдамацькими виступами за часів козаччини. Однак досі наша уява про діяльність Н. Махна і керований ним повстанський рух базувалася на численних міфах, легендах, а також відвертих фальсифікаціях, що були притаманні в недалекому минулому радянській історіографії.

Слід зазначити, що про махновщину досить багато писалося, починаючи з 20-х років. Але за рідкісними винятком вона поставала в публікаціях як «куркульський» рух, що зводився до різновидності політичного бандитизму. З часом вивчення цієї проблеми фактично припинилося, й радянська історична наука відмовилася трактувати махновщину як соціальне явище, обмежуючись стереотипними ярликами, а то й просто лайками на її адресу.

Що ж таке махновщина? Пошуки відповіді на це запитання є головною метою ґрунтовного монографічного дослідження В. Ф. Верстюка. Воно побудоване на широкому документальному матеріалі. Причому, автор не нав'язує читачеві своєї думки, а закликає його до роздумів над документами й авторськими спостереженнями. Вже з перших сторінок книги В. Ф. Верстюк підводить читача до усвідомлення того, що і діяльність Н. Махна, і керований ним рух виростили з об'єктивних процесів в українському селі, яке рішуче виступило проти спроб німецьких окупантів та режиму гетьмана П. Скоропадського відновити поміщицьке землеволодіння. Саме на хвилі селянських виступів проти гетьманської політики й почав свою боротьбу Н. Махно. У книзі показано, що основну масу повстанських частин (незалежно від їх політичного спрямування) становило селянство і це давало можливість махновському керівництву та більшовикам йти на компроміси під гаслом боротьби з поміщицькою контрреволюцією. В результаті ставало можливим включення загонів Н. Махна до складу регулярної Червоної армії, яка формувалася і діяла на Україні. На конкретному історичному матеріалі у книзі розкрито той помітний вклад, що його зробили махновські загони в успішні бойові дії червоних частин проти білогвардійців та військ Антанти на початку 1919 р. Саме на той період припадає швидке зростання авторитету Н. Махна, який став надзвичайно популярним у селянському середовищі. Фактично зберігаючи незалежне становище, очолювані ним повстанці заповнювали розрив у 160—180 верств, який утворився між Українським і Південним фронтами Червоної армії. Незважаючи на перевтому, викликану безперервним перебуванням у боях протягом 3-х місяців, відсутність допомоги, мізерне постачання, бригада Н. Махна відважно стримувала

білогвардійські війська. Зрештою, така тяжка ситуація призвела до зміни політичних настроїв у середовищі махновців і конфліктів з червоним командуванням. Автор показує, що за рішенням Ради Робітничо-Селянської Оборони УСРР про ліквідацію Махна в найкоротший строк стояла постать Л. Троцького, який негативно ставився до селянства. Неправомірне прагнення останнього будь-що ліквідувати махновські частини, які героїчно утримували важливу ділянку фронту боротьби з А. Денікіним, було однією з причин розриву Н. Махна з радянською владою і, зрештою, провалу Червоної армії в Донбасі. Все це переконливо показано у монографії на основі вивчення ряду нових архівних джерел.

І все ж головна причина конфлікту полягала в несумісності корінних інтересів українського селянства та економічної політики нової влади у 1919 р. Досить сказати, що з 15 млн. десятин поміщицької й іншої землі на Україні, що мали надійти в одноосібне землекористування селянства, воно одержало лише 5—6 млн. Частина землі перебувала в розпорядженні російського главку «Головцукру», який, за словами наркомзему УСРР Мещерякова, викликав «буквально ненависть» українських селян¹. Значна земельна площа була в радгоспів, артілей і комун. Решта її становила так званий резервний фонд і фактично залишилася без господаря. Незадоволення селянства викликала продовольча й національна політика радянської влади, а також її загальний політичний курс з системою диктату, всевладдям ЧК, нетерпимістю до будь-яких виявів інакомислення та опозиції. Гострі протести викликало також зарахування середняків в ряді регіонів у «куркулі», розпалювання класової ненависті. Саме ці обставини стали причиною рішучої прогидії заходам радянської влади з боку українського селянства, яке піднялося на шлях збройної боротьби за свої інтереси. Як справедливо показано автором, невдоволення перекинулося на Червону армію в Україні, основну масу якої становили селяни. В результаті цього весною влітку 1919 р. Україна опинилася у вогні селянських повстань, найбільшими з яких були виступи отаманів Зеленого і Григор'єва. В середині червня розірвав з радянською владою й Н. Махно.

Правильно аналізуючи соціально-економічні причини «несумісності» махновищни і радянського режиму, автор, на наш погляд, не уник три цьому перебільшення масштабів та глибини «воєнно-комуністичних» перетворень на Україні. «Воєнний комунізм» розглядається ним як цілісна система, що вводилася на Україні з відновленням радянської влади згідно з доктринальними принципами марксизму. Проте більшовицьке керівництво на Україні мало більш прагматичну мету — будь-що утвердити своє панування. Досить сказати, що хлібна розкладка як один з головних елементів «воєнного комунізму» фактично не спрацювала в 1919 р., про що, до речі, зазначає й сам автор (с. 119). Інтенсивне викачування продовольства з українського села відбувалося не через Наркомпрод УСРР методом розкладки як у Центральній Росії, а шляхом несанкціонованих заготівель численними органами РСФРР, шляхом так званого мішочництва тощо. Система державного розподілу продуктів у той час фактично ще не складалася. Політика «воєнного комунізму» набрала сили на Україні наприкінці 1920 р., причому вона поєднувалась з рядом перехідних соціально-економічних заходів, що виходили за межі «воєнно-комуністичних».

Значний інтерес становлять сторінки рецензованої книги, які розкривають масштаби повстанської боротьби проти А. Денікіна, що досі замовчувалося у радянській історіографії. Автор показує, що у той час, коли А. Денікін вів боротьбу з Червоною армією під Орлом, в руках махновців опинилися величезні території, на яких вони повністю лікві-

¹ ЦДАЖР у Москві, ф. 130, оп. 3, спр. 698, арк. 100.

дували денікінську владу, дезорганізували комунікації й фактично створили внутрішній фронт опору білогвардійському режиму. В. Ф. Верстюк робить цілком слушний висновок, що успіх тієї чи іншої влади в період громадянської війни залежав від її підтримки основними верствами селянства. Саме це продемонструвало українське село в своєму ставленні до заходів, що їх вживали різні уряди з метою розв'язання аграрного питання. І для радянського режиму 1919 р. на Україні, і для денікінського фактичне ігнорування земельних інтересів селянства виявилось фатальним і призвело їх до краху. Значною мірою це було притаманним й махновській повстанській армії.

Цікавими є наведені автором документи, які характеризують її тісний органічний зв'язок із селянством, розкривають причини високої боекватності та військової майстерності махновських частин. Разом з тим у монографії не обійдені мовчанкою і властиві їм вади. В результаті читач одержує досить повну картину про різні етапи формування армії Н. Махна, її бойові дії, зв'язки з населенням, ставлення до комуністів, органів радянської влади тощо.

Аналізуючи соціально-економічну обстановку на Україні в 1920 р., В. Ф. Верстюк влучно зауважив, що, незважаючи на одержання селянством в одноосібне землекористування цього разу майже всієї поміщицької землі, на перешкоді реальному господарюванню на ній стали посилення продрозкладки й мілітаризація продовольчої справи, що позбавляли селянство можливості розпоряджатися результатами своєї праці. У 1920 р. викачування хліба на Україні набуло особливої жорстокості, супроводжуючись складанням так званих «чорних списків» (до них часто зараховувалися цілі села), системою заложників, каральними акціями проти селян, товарними блокадами. В результаті весною 1920 р. розмах селянських заворушень знову набрав загрозливих для радянської влади масштабів, відбувся й новий спалах активізації махновського руху.

В зв'язку з цим не можна не погодитися з авторськими висновками про широку соціальну основу махновщини, участь у ній селянської бідноти. Однак черговий виступ білогвардійців на чолі з Врангелем, який знову загрожував інтересам селянства, штовхнув Н. Махна на участь у спільних діях з Червоною армією.

Численні документи, вивчені автором, показують значну роль махновських частин у розгромі білогвардійців, розвінчують тезу радянської історіографії про те, що Н. Махно виступав як фактичний союзник Врангеля. Заключні сторінки книги висвітлюють сповнені драматизму події, пов'язані з ліквідацією повстанського махновського руху. Червоної армії, яка в першій половині листопада блискуче розгромила Врангеля, не вдалося одразу здолати чисельно меншу і набагато гірше озброєну повстанську армію. Головною причиною її успішного протистояння червоним військам, як це наголошується у книзі, був тісний зв'язок повстанців з селом. Не менш важливим фактором був талант її командувачого, непересічна мужність і військова майстерність махновців. І все ж протистояти регулярним частинам повстанці не могли. У праці переконливо розкрито, що поворот в економічній політиці радянської влади, перехід до продподатку зумовили зміну у настроях селянства, його ставленні до влади й, зрештою, різке скорочення повстанського руху. На кінець 1921 р. махновщина припинила своє існування.

Не можна погодитися з висновком автора про те, що махновщина — це «найбільш розвинений у соціальному і політичному відношеннях селянський рух». Монографія повністю розвіює міф про його контрреволюційний характер. Махновці дійсно не зробили жодного кроку до компромісу з гетьманцями, денікінцями, врангелівцями, проте, на превеликий жаль, вони фактично протистояли й УНР. Традиційне нерозу-

піння багатьма селянськими «отаманами» потреби побудови власної національної державності дало можливість більшовицькому керівництву і на цей раз ошукати селянського трудівника і накинати йому ярмо тоталітарної системи. Праця В. Ф. Верстюка дає можливість читачу більш глибоко ознайомитися із змістом, формами й методами політичної боротьби українського селянства, однією з яскравих і драматичних сторінок якої була махновщина.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО (Київ)

* * *